Literature and Arts for Peace and Humanity

Research Papers Presented in the INNSÆI LIT Fest, Goa 2022

Chief Editors

Dr Tejaswini Patil Dange

Mr Orbindu Ganga

Executive Editors

Ms. Aditi Barve

Dr Janatha Ramanathan (English)

Dr Purnanand Chari (Konkani)

Dr Rupa Chari (Hindi)

Hemant Aiya (Marathi)

Compiler & Editor

Ms. Sweta Kumari

Literature and Arts for Peace and Humanity

Research Papers Presented in the INNSÆI LIT Fest, Goa 2022

Chief Editors

Dr Tejaswini Patil Dange

Mr Orbindu Ganga

Executive Editors

Ms. Aditi Barve

Dr Janatha Ramanathan (English)

Dr Purnanand Chari (Konkani)

Dr Rupa Chari (Hindi)

Hemant Aiya (Marathi)

Editor and Compiler

Ms. Sweta Kumari

15	Tukaram's Poetry: A Source of Morality and Worldly Wisdom	Dr. Sanjeev Kondekar	192
16	The Themes of Peace and Humanity in Marathi Saints' Literature	Dr Indrayani Kuduchkar – Jadhav	208
17	Importance of Gender Equality for Social Harmony with Special Reference to Sudha Murthy's 'Gently Falls the Bakula'	Ms. Prajakta N. Dagade and Ms. Megha M. Gavade	218
18	Decolonization of English Literature in India: A Way to a Better Education	Tahenaz Biva	226
19	Humanism and Peace in Martin Luther King, Jr's I Have a Dream	Shubhangi Nivrutti Lavate	238
20	Ecocritical reading of Hema and Kaushik story in *Unaccustomed Earth*	Joyoti Das.	248
21	Yearning for Peace: Message from Shiv K Kumar's *A River with Three Banks*	G. Jeevitha and Dr. Sheeba S. Nair	260
22	Reflections of Violation of Human Values and Peace of Mind in Mahesh Dattani's Play 'Dance Like a Man'	Dr. Sunanda S. Shelake	270
	Marathi Section		
1	संत वाङ्मय मानवता व शांती	डॉ. सुनीता उमस्कर	278
2	तुकारामांच्या अभंगांतील मानवता	कु. दिव्या चंद्रेकर	286
3	मराठी कवितेतील मानवता आणि शांती	प्रा. हेमंत अय्या	292
4	गोमंतकीय कुळमी लोककथांतून आविष्कृत होणारी मानवता	प्रा. जयेश गावकर	302
5	मराठी नाट्यवाङ्मय: मानवता व शांती	श्री. अभिषेक राजेंद्र परब	308
	Konkani Section		
1	पुंडलीक नायक हांच्या मुठय कथा संग्रहांतलो ग्रामीण समाज आनी मानवीय संवेदना.	नरेश चं. नायक	316
	Hindi Section		
1	राजेश जोशी की कविताओं में व्यक्त मानवीय मूल्य	उल्का कालेकर	328

Chapter-I

संतवाङ्मय: मानवता व शांती

डॉ. सुनीता उम्रस्कर

मानवासाठी मानवी जीवन हेच उच्च व अंतिम मूल्य असल्यामुळे त्यासाठी त्याला कोणत्याही राष्ट्र, जाती, वर्ग, धर्म यातील भेद दर्शविण्याची आवश्यकता नसते, पण तरीही माणसांनी या सर्वांची निर्मिती केली. त्यातून जनकल्याणापेक्षा कलह निर्माण झाला. माणसांमाणसांमध्ये भेद निर्माण होऊन मानवतेला धक्का देण्याची अनेक उदाहरणे समाजात निर्माण झाली. " भारतीय परंपरेत व परिभाषेत धर्म अर्थ, काम, मोक्ष असे चार पुरुषार्थ मानले आहेत. धर्म म्हणजे समाजाचे व समाजांतर्गत व्यक्तीचे नियमन करणारे तत्त्व. अहिंसा हा परधर्म आहे व अहिंसात्मक समाजव्यवस्था स्थापन करण्यास अनुकूल अशी आंतरिक वृत्ती बाणवून घेणे म्हणजे धर्मपालन होय. जीवनावश्यक साधनांचे उत्पादन व वितरण म्हणजे अर्थ हा पुरुषार्थ. माणसाच्या नैसर्गिक वासना व प्रेरणा यांची तृप्ती हा काम पुरुषार्थ, ब्रह्मतत्त्वाचा किंवा ईश्वराचा साक्षात अनुभव म्हणजे मोक्ष. या चार पुरुषार्थांचे संतुलन साधणे हे चांगल्या जीवनाचे लक्षण ठरते."[१] याच तत्त्वावर आधारून संतानी आपल्या साहित्यातून भक्तियोग आणि अद्वैत तत्त्वज्ञानाची शिकवण दिली. त्याबरोबरच ऐहिक, सामाजिक तसेच मानसिक व आंतरिक जीवनाच्या शांतीसाठी अनेक प्रकारे उपदेश करून मानवतेचा संदेश जनसामान्यापर्यंत पोचविला.

मानवाच्या सर्वकष कल्याण्याचा विचार म्हणजे मानवता. स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधूता ही चार मूल्ये मानवतेच्या अंगाने जाणारी आहे. मानवतेच्या संदर्भातील विचार अनेक भारतीय व पाशिमात्य तत्त्वेत्यांनी केलेला दिसतो. जो सर्वव्यापी व सर्वसमावेशक आहे, ज्यामध्ये मानवी स्वातंत्र्याची, मानवी अस्तित्वाची जाणीव होते. मानवता हे माणसाच्या ठिकाणी वसत असलेले एक मूलभूत तत्त्व आहे. मानवतेच्या मुळाशी मानव हाच प्रमुख तत्त्वाधार ठरतो, म्हणून मानवजातीच्या कल्याणासाठी संतवाङ्मयातून उपदेश केलेला आहे. “संतवाङ्मयातील तत्त्वविचार वा भक्तीभाव यांची अखेरची परिणती नितीबोधात होत असते. व्यक्तिजीवन निकोप व्हावे आणि पर्यायाने साऱ्या समाजाची नैतिक पातळी उंचवावी यासाठीच ‘संतबोधा'चा अवतार.''[२] गीतेचे तत्त्वज्ञान संस्कृत न जाणणाऱ्या सामान्य माणसाला समजेल अशा मराठीत सांगावे आणि ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करावा हा हेतू केवळ धार्मिकतेचा नसून त्यामध्ये मानवतेचे दर्शन घडते.

संतवाङ्मयामध्ये धर्म व भक्ती ही सूत्रे प्रामुख्याने दिसतात. संताचे काव्य हे प्रामुख्याने बहुजन वर्गासाठी होते. तत्कालिन समाजामध्ये वसलेला जातीभेद व लिंगभेद संतानी संपुष्टात आणण्याचा प्रयत्न केला. सर्व स्तरावरील जातीभेद नष्ट करून समाजाच्या हितासाठी ते झटले. प्रसंगी मानहानीला सामोरे जात अनेक हालअपेष्ठांना सहन करीत समाजाला सन्मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न केला. समाजाच्या सर्व स्तरावरील मानवाच्या उन्नतीसाठी निर्माण झालेले हे संत काव्य आहे. वेगवेगळ्या स्तरावरील समूहवादी भावना नष्ट करून मानवतेच्या दृष्टिकोणातून संत वाङ्मयाची निर्मिती झालेली दिसते.

संत नामदेवांनी 'सर्वांभूती दया सर्वभावे करूणा, जेथे मी तू पणा मावळला' असे म्हणत असताना सर्वांभूती करूणा भाव ठेवलेला दिसतो. मानवी जगातील परिवर्तनाला साजेसे हे संत साहित्य मानवाच्या कल्याणार्थ मानवता व शांती प्रस्थापित करू इच्छिणाऱ्यापैकी एक स्त्रोत आहे. प्रदेशाच्या, भाषाच्या, जातीच्या, धर्माच्या सर्व सीमा सहजपणे ओलांडून विश्वात्मक भाव निर्माण करू इच्छिणारे हे संतवाङ्मय मानवता निर्माण करते. 'नाचू किर्तनाचे रंगी, ज्ञानदीप लावू जगी' असे म्हणून संत नामदेवांनी भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, दया, शांती व क्षमा प्रस्थापित करून समाजाला मानवतेचा संदेश दिला आहे.

संत वाङ्मयाचा हा वारसा मानवजातीच्या भावी सांस्कृतिक विकासाच्या प्रक्रियेत प्रेरक ठरणारा आहे. मानवता हा एक विचार आहे ज्यातून पुढे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यामध्ये मानवता प्रस्थापित करणारी मानवी मूल्ये कोणती हा प्रमुख प्रश्न आहे. मानव हा समस्त प्रगतीचा केंद्रबिंदु आहे. भौतिक प्रगतीबरोबरच नैतिक व आध्यात्मिक प्रगतीही समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक असते. मानवता ही मानवी मूल्यांवर आणि मानवाच्या कल्याणार्थ निर्माण झालेल्या विचारांवर केंद्रित आहे. मानवता म्हणजे श्रेष्ठता जी प्रयत्नांनी साध्य होते. यालाच आपण सद्‌गुण असे म्हणतो. मानव म्हणून जन्माला आलो तरीही मानवता हा गुण निर्माण करावा लागतो. संत साहित्यामध्ये आढळून येणारी मानवता ही नैतिकतेला महत्त्व देणारी आहे. तेथे जसा मानवभेद नाही तसा ईश्वर भेदही नाही. अध्यात्माच्या गजरांमध्ये सर्व भेद विसरून एकत्रित आलेले व केवळ परमेश्वराच्या चरणी लीन झालेले भक्त एवढीच त्यांची निष्ठा आहे. या भक्तीमध्ये माणसामाणसांमध्ये असलेले साहचर्य जे समाजाला नैतिक विकासाकडे नेऊन एक उन्नत अवस्था गाठते, त्यामुळे आध्यात्मिक प्रभाव माणसांवर एवढा प्रखर होतो की माणसाला मानवतेकडे घेऊन जातो व त्याला

उन्नतीचा मार्ग दाखवतो. मानवता ही नैतिकता, न्याय, सत्य याचा स्वीकार करून अंधविश्वास, असत्याला नकार देते. मानवी जीवनामध्ये मानवहितासाठी सुख-समृध्दी आणि शांती हवी आहे. त्यासाठी सद्गगुणी व सदाचारी होणे आवश्यक आहे. मानवहितासाठी एक परिपूर्ण जीवन जगण्यासाठीचे उत्कृष्ट विचार व सुसंस्कृती निर्माण करण्याची आसक्ती व श्रद्धा संत साहित्य निर्माण करते.

मानवता हा सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे. धर्म हा शब्द धृ या धातूपासून बनला आहे. जो धारण करतो तो धर्म. " धर्म हा मूलतः एक असला, तरी देशकालभेदानुसार तो नाना रूपे धारण करतो. 'धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलभ्य' या सूत्रानुसार धर्माचे तत्त्व सूक्ष्म व गहन आहे, आणि म्हणूनच ज्ञानी लोकांकडून त्याचा निर्णय करून घ्यावा लागतो. तो जसा शाश्वत आहे, तसाच तो परिस्थितीसापेक्षही आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, निर्भयता, भूतदया इत्यादी गुणांनी युक्त आहे' [3] सर्वांसाठी मंगलमय कामना करणे हेच आपल्या जीवनाचे उद्देश बनले पाहिजे. त्यासाठी सर्व षडरिपूनां बाजूला ठेवून समाजासाठी हितकारक अशी भावना जपणे महत्त्वाचे आहे. षडरिपू हे मानवामध्ये वास करीत असले तरी हे षडरिपू अंगी वसवण्याचा अट्टहास केला तर मानवतेपासून तो दूर जाईल.

संत वाङ्मयातील तत्वज्ञान हे मानवतेशी नाते अधोरेखित करते. ते तत्वज्ञान सर्वांभूती आकलनीय असे असून सदाचार, भूतदया, क्षमाशीलत्व, परोपकार इत्यादी सद्गुणाची वृद्धी करून समाजामध्ये विवेक व नीती निर्माण करू इच्छिते. त्यासाठी संत लोकशिक्षकाची, सहृदय मार्गदर्शकाची व वत्सल मातेची भूमिका घेतात.

वेदामधील ब्रम्हवाणी परमसत्य आणि यर्थाथता यांचा उद्घोष करीत संत साहित्य संपूर्ण मानवाला केवळ भौतिक नव्हे तर मानसिक उन्नती साधण्यासाठी प्रेरित करते. स्वहितापेक्षा परहिताला अधिक महत्त्व देतो. केवळ माणूस माणसालाच नव्हे तर पशू, पक्षी, झाडे हे सर्व निसर्गाचे संवर्धन करणारे कार्य मानवतेमध्ये येते.

संत तुकाराम म्हणतात, 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे
पक्षीही सुस्वरे आळविती|
तेणे सुखे रूचे एकांताचा वास
नाही गुण दोष अंगा येत||

अशा प्रकारे निसर्गाशी एकरूप झाल्याने कोणतेही गुणदोष अंगी वास करीत नसून एकांताचा वास लाभणार तसेच, निसर्ग हा आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्याने या निसर्गाशी नाते जोडून अवघ्या विश्वाशी नाते जोडा. ज्यामुळे मानवता प्रस्थापित होऊन मनाला शांतीचा अनुभव लाभेल असे संतकवी सांगतात.

जोपर्यंत चिंतन नाही तोपर्यंत शांती नाही व जिथे शांती नाही तिथे मानवतेचे दर्शन घडू शकणार नाही. म्हणून समर्थ रामदास म्हणतात, 'प्राणिमात्र आहे दु:खी पाहता कोणी नाही सुखी' असे म्हणून अवघ्या प्राणिमात्रांची अवस्था प्रकट केली आहे. संत ज्ञानेश्वराने अठराव्या अध्यायातील समारोपात मागितलेले पसायदान हे मानवता प्रस्थापित करण्यासाठीच आहे. सर्व मानवाचे कल्याण व्हावे व सर्व मानव सुखी व्हावा हेच यामागचे कार्य आहे. संत साहित्यातून निर्माण झालेली ही काव्यबीजे मानवतेशी संवादी आहे.

माणसाचा पहिला धर्म मानवता आहे आणि हा प्रकृतीचा नियम आहे. ज्या साहित्यातून प्रेम, सहयोग, बंधुत्व प्रस्थापित करून 'वसुदैव कुटुंबकम्' या धारणेवर विश्वास ठेवून संपूर्ण विश्वामध्ये मानव कल्याण प्रस्थापित होते ते ाहित्य मानवतेकडे जाणारे साहित्य आहे आणि संत साहित्य व्यापक अर्थाने समाज कल्याण्यासाठी निर्माण झालेले साहित्य आहे. मानवी उच्चतर मूल्यांचा विचार मानवतेमध्ये करून जगामध्ये शांती प्रस्थापित करणे हे साहित्याचे एक प्रयोजन दिसते. उदात्त जीवनमूल्यांचा आविष्कार जेव्हा कला आणि साहित्याच्या माध्यमातून होत असतो; तेव्हा त्यांना चिरंतन मूल्य प्राप्त होते. मानवतेवर आधारित संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न संत साहित्यातून झाला. माणसाची प्रकृती ही आज विकृती बनून विनाशाकडे चाललेली असताना त्याला त्यापासून परावृत्त करून योग्य मार्ग दाखविण्याचे कार्य संत साहित्य करते. मानवी जीवनाचे लक्ष्य हे 'स्व' नसून 'पर' आहे. त्यामुळे स्वार्थाचा त्याग करून दुसऱ्याच्या कल्याणासाठी झटणे हीच मानवता आहे. त्यातून दया, क्षमा व शांतीचा विकास साधता येतो. मानवतामध्ये दया, प्रेम, परोपकार, अहिंसा, करूणा, त्याग, दान, सद्भावना या गोष्टींचा समावेश होतो.

जे का रंजले गांजले।
त्यासि म्हणे जो अपुले॥
तोचि साधू ओळखावा।
देवा तेथेचि जाणावा॥

असा विश्वव्यापक संदेश ते देतात. प्रेम, सद्भाव करुणा यातूनच माणसाला माणूसपण प्राप्त होते व तीच खरी मानवता होय. सदाचार आणि नीतीची शिकवण नेहमी संतसाहित्यातून निर्माण झालेली दिसते. म्हणून नामदेव

म्हणतात, 'सर्वांभूती देव ऐशी समबुद्धी' तसेच ते म्हणतात, ' परदारा परधन परनिंदा परपीडन/ सांडोनी भजन हरीचे करा' यामध्ये सामाजिक नीतीचा पाठ ते देतात. ज्ञानयुक्त भक्तीची शिकवण संपादन केल्यानंतर वर्तन हे सदाचारी बनते. विवेक व नीती निर्माण करणारे असे हे साहित्य आहे. हरिप्रेमाकडे ओढ लागल्यानंतर आपोआपच सगळे विकार गळून पडतात. त्यासाठी वेगळे इंद्रियदमन व विषयत्याग करण्याची गरज नाही.

संत तुकाराम म्हणतात की,

उपकारासाठी बोलो हे उपाय | येणेविण काय चाड आम्हां

बुडता हे जन न देखवे डोळा | हिताचा कळवळा येतो म्हणऊनी

अशाप्रकारे संतांच्या ठिकाणी असलेला कळवळा दिसतो.

संतांच्या व्यक्तिमत्त्वात विश्वकल्याणाची भावना साकारलेली दिसते. मानवतेला उच्च स्थान देऊन मानव कल्याण आणि विश्वबंधुत्व हा त्याच्या जीवनाचा मानदंड ठरला. उच्च मुल्यांची स्थापना करण्यासाठी त्याला बाधक ठरणाऱ्या विसंगती, रूढी, ढोंग, अंधश्रद्धा, कर्मकांड हे सर्व जे मानवतेला बाधक ठरणारे आहे त्या सर्वांचा कडाडून तीव्र निषेध केला. भारतीय धर्म व संस्कृतीमध्ये असणारी मानवता व शांतीचा पुरस्कार केला. मानवतेला आव्हाहन करणारे क्रांतिकारी विचार संतांच्या साहित्यातून निर्माण झाले. ज्ञानेश्वराने 'अवघे विश्वची माझे घर' असे म्हणताना हाच दृष्टिकोण ठेवलेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ:

१. जाधव मनोहर, (संपा.) समीक्षेतील नव्या संकल्पना, स्वरूप प्रकाशन, २००१, पृ. १७६

२. नामदेव गाथा, संपा. हरी श्रीधर शेणोलीकर, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, २००८, पृ. ३० प्रस्तावना.

३. ज्ञानदेव आणि ज्ञानदेवी, संपा. रा. चिं. ढेरे, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, १९९१, पृ. ११७

डॉ. सुनीता उम्रस्कर,

सहयोगी प्राध्यापक

शणै गोंयबाब भाषा आणि साहित्य महाशाळा

मराठी अध्ययन शाखा

गोवा विद्यापीठ, ताळगाव पठार- गोवा

Literature and Arts for Peace and Humanity

About INNSÆI Journal:

Seeing an ambedo in the realm of life is a pursuit of search. The inquisitive creative mind wanders to make the ink to talk. Words need ink to be read and flown into many hearts. The choice of a word defines the state of mind and a passionate heart. Ink with a heart gives soul to the words. The world needs a phrontistery with a humane heart. Any project which is conceived with a good intention towards the betterment of the society has an impact on society. The IJCLPH provides a platform to spread peace with noble ink from the novice and literary luminaries. An ink can bring about changes which are far-reaching and influence a change in society. To be part of a literary journey which can influence and bring about changes towards peace and awareness in the society is a privilege. The IJCLPH provides a platform to share the literary prowess and a healthy ambiance for the literary commune to contribute to the society towards peace and humanity.

About the Lit Fest:

Today's world is characterized by fear, anxiety, depression, hopelessness, and melancholy. It is surrounded by various kinds of fears - pandemic deaths, fear of war, our existence, and survival. On this backdrop, the only thing that uplifts human beings is PEACE. We need not only outer peace but also inner peace. Literature is the only thing that can provide peace in this new world of chaos. Since ancient times, literature has worked as a catalyst for peace-making and has been creating the ray of hope when the whole world is deconstructed. The prayers and prose have worked magic on the minds for ages. And it can be done only by literature. The only magic can be done through art and literature to change the world from melancholy to HOPE. This Conference and Lit Fest is a solemn attempt to meditate on how the urge for peace is presented in various forms of Art and Literature.

Dr Tejaswini Patil Dange
Chief Editor

Mr Orbindu Ganga
Chief Editor

Ms. Aditi Barve
Executive Editor

Dr Janatha Ramanathan
Executive Editor

Dr Purnanand Chari
Executive Editor

Dr Rupa Chari
Executive Editor

Dr Hemant Aiya
Executive Editor

Ms. Sweta Kumari
Compiler & Editor

Awakening to the world of literature through our reflections...!

Price Rs 550.00
979-889066064-0
9 798890 660640